

7. Kokun, O.M., Klymenko, V.V., Kornijaka, O.M., Malhazov, O.R. [et al.]. (2015). Psyhofiziologichni zakonomirnosti profesijnogo samozdijsnennja osobystosti [Psychophysiological patterns of professional self-realization of a person]. O.M. Kokun (Ed.). Kyiv: “Pedagogichna dumka”. 297 s. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/10038/> (date of receipt on 07|02|2018). [in Ukrainian].
8. URL: <http://www.statmethods.ru/> [in Russian].

УДК 159.9:616.89+615.851-053.2

**«ЛЯЛЬКА-ПЕРСОНА» – ІННОВАЦІЙНА МЕТОДИКА
ЗМІЦНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ДІТЕЙ**

Кабанцева А.В.

**кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
Державний заклад «Науково-практичний медичний
реабілітаційно-діагностичний центр МОЗ України»**

Корнєєва О. Л.

**кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, Державний
заклад «Науково-практичний медичний
реабілітаційно-діагностичний центр МОЗ України»**

Стягунова О. О.

**кандидат педагогічних наук, завідувач відділу дошкільної освіти
Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти**

Сприяння розвитку психічного здоров'я дітей є першочерговим завданням суспільства в умовах нестабільного сьогодення. Вирішення пріоритетних проблем сучасних дітей потребує удосконалення існуючих підходів, методів та методик як до зміцнення опірності негативним впливам, так і профілактиці негативних емоційних переживань. Серед таких розповсюджена у всьому світі – методика соціального та психологічного розвитку дитини «Лялька-персона» або терапевтична лялька має опис результативної реалізації у роботі з дітьми з різними емоційними станами, навіть із психотравмою. Особлива лялька

покликана долати стереотипи й упередження, які лежать в основі стигматизації, виключення та дискримінації; вчить дітей позитивно сприймати себе, власну культуру, соціальне походження, сімейні обставини, краще усвідомлювати та плекати власну індивідуальність.

Ключові слова: діти уразливих категорій, психічне здоров'я, соціальна нестабільність, емоційне напруження, методика «Лялька-персона», практичні психологи, вихователі.

Кабанцева А.В., Корнеєва О.Л., Стягунова О.А. «КУКЛА-ПЕРСОНА» – ИННОВАЦИОННАЯ МЕТОДИКА УКРЕПЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ПСИХИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ ДЕТЕЙ.

Содействие развитию психического здоровья детей является первоочередной задачей общества в условиях социально-экономической нестабильности. Решение приоритетных проблем современных детей требует совершенствования существующих подходов, методов и методик как к укреплению сопротивляемости негативным воздействиям, так и профилактике негативных эмоциональных переживаний. Среди таких - методика социального и психологического развития ребенка «Кукла-персона» имеет описание результативной реализации в работе с детьми с различными эмоциональными состояниями, даже с психотравмой. Кукла призвана преодолевать стереотипы и предубеждения, которые лежат в основе стигматизации, исключения и дискриминации; учит детей положительно воспринимать себя, свою культуру, социальное происхождение, семейные обстоятельства, лучше осознавать собственную индивидуальность.

Ключевые слова: дети уязвимых категорий, психическое здоровье, эмоциональное напряжение, методика «Кукла-персона».

Kabantseva A.V., Korneeva O.L., Stiagunova O.A. «PERSONA-DOLLS»: INNOVATIVE METHODOLOGY OF CHILDREN'S MENTAL HEALTH STRENGTHENING AND DEVELOPMENT.

Promotion of children's social and psychological health development is a primary concern for any modern society in the conditions of nowadays-unstable

social environment. To resolve our children's main problems, we need to improve both existing approaches to negative influences prevention and negative emotional experience preventive measures implementation. In view of this, many modern and innovative approaches have been implemented recently to teach our children to peaceful coexistence vital skills, to develop their positive social realms, their social adaptiveness levels and self-improvement abilities. However, many psychological and education workers' insufficient qualification level has been observed under the conditions of social conflicts and continuous military actions. There is deficiency in such activity technical support that makes difficult to resolve effectively all the problems of social and psychological stress overcoming for children at risk. There are various effective universal pedagogical practices. These practices should become a part of every pedagogical team daily routine in any circumstances and take their own place among other acknowledged techniques. One of aforementioned techniques is a methodology of children social and psychological development, so called "Persona Dolls" technique. Such therapeutically oriented dolls could be described as resulting realization of various child emotions treatment for various psycho-emotional conditions, even suffered of psychological traumatic experience. These special dolls should help children to overcome various stereotypes and prejudices which are the base of various stigmatizations, exclusions and discrimination. Such dolls give us an opportunity to teach our children to perceive themselves, their own culture, social status, family circumstances positively, better realize and preserve their own individualities. Practical usage of children's mental health strengthening innovative methodology "Persona Dolls", which has been developed recently as part of medical psychological and pedagogical activity for socially vulnerable preschool-age children, is very useful for various specialists: kindergarteners, practical psychologists of preschool education institutions, medical institutions psychologists etc.

Keywords: *socially vulnerable children, psychological health, emotional tension, "Persona Dolls" methodology.*

Постановка проблеми. Здорові діти – це здорова нація і надійне майбутнє держави. Але складний соціальний та політичний стан у країні (наявність збройних конфліктів, інформаційних війн, соціального напруження) несе загрозу для енергобалансу психічного здоров'я дітей та всього суспільства взагалі.

У цій ситуації діти є однією з уразливих категорій населення щодо емоційного реагування на негативні ситуації. Не набувши життєвого досвіду сприйняття нового, діти ще і втрачають адаптаційні навички пристосування до оточуючої дійсності. Поряд з цим відбувається руйнування образу базового спокою, безпеки, душевної рівноваги, порушення особового психоемоційного стану і взаємин з батьками, близькими людьми, однолітками [1, 2]. Тож, вирішення завдань психічного розвитку та пріоритетних дитячих проблем потребує сучасних підходів, що базуються на ігрових підходах, впровадження методів та інноваційних технік, які є результативними та зрозумілими сучасній дитині. Одним з таких ефективних інновацій є методика соціального та психологічного розвитку дитини «Лялька-персона» яка, на наш погляд, є впливовою у роботі з дітьми які відчувають соціально-психологічне напруження, з дітьми уразливих категорій. Активна зацікавленість вивченням впливу даної методики на дітей дошкільного віку викликана поширенням її у світі та позитивними відгуками фахівців, які впроваджують її у власній практиці. Метою нашого повідомлення є висвітлення шляхів використання даної методики в умовах соціальних воєнних конфліктів та ситуацій, які негативно впливають на стан здоров'я дітей уразливих категорій (переселенці, свідки анти-терористичної операції ті інші) та створюють підстави для їхнього соціально-психологічного напруження.

Мета статті: аналіз впливу методики соціального та психологічного розвитку дитини «Лялька-персона» на стан психічного здоров'я дітей уразливих категорій Сходу України, окреслення особливостей її застосування у роботі з зазначеною категорією осіб.

Виклад основного матеріалу. У своїй роботі ми виходимо з того, що уразливість це нездатність особи протистояти реалізації певної загрози або сукупності загроз. До уразливих категорій дітей ми відносимо: дітей-сиріт, позбавлених батьківського піклування, напівсиріт, дітей з неповних родин, багатодітних, малозабезпечених, неблагополучних сімей, дітей із сімей переселенців, діти з вадами та таких дітей, які мають психологічні травми. Саме на таких малюків розрахована представлена методика.

Із довідкових матеріалів відомо, що методика «Persona Dolls» (США), розроблена як ігрова та близька дітям у 1950-х роках в умовах налагодження питань рівноправності та дискримінації. Вперше використовувати ляльок почала Кей Таус, яка працювала вихователькою в дитячому садку. Вигодувавши ляльок із картону, вихователь наділяла кожна з них індивідуальністю, «оживлювала» їх та вигадувала для них історії. Під час складання історій педагог виходила з життєвих реалій самих дітей, відвівши ляльці головну роль. Так, персоналізація ляльки стала її головною технологічною особливістю та основою терапевтичного (за автором) впливу на дитину [3].

Підкреслює індивідуальність ляльки ціла низка умов. Так, створюючи для ляльки її власну неповторну індивідуальну історію, педагоги-практики перетворюють неживий предмет (ляльку) на «людину» зі своїм характером. Лялька-людина (персона) має родину, певну культурну і класову приналежність, ім'я, стать і вік. Обов'язково додають важливу фактичну інформацію про різні аспекти особистого досвіду, який є актуальним у даній ситуації. Наприклад, де лялька мешкає, звідки приїхала, хто її батьки, сестри та брати (чи є вони). Деталізація фактичної інформації дозволяє дітям повірити в існування персони, яка близька їм і часто стикається з такими ж проблемами як вони. Тому докладна інформація дозволяє «наближати» ляльку до сприйняття дітей. У цьому сенсі важливо підкреслювати незначні, на перший погляд особливості її життя. А саме: де вона спить, якою мовою чи мовами спілкується, що їй подобається, а що ні, що вона добре вмє робити і що не

дуже виходить, що її лякає чи змушує хвилюватися, як довго її родина мешкає в цій країні (якщо такий аспект особистого досвіду є актуальним). Під час розроблення історій та докладної інформації про персон-ляльок, добираються відповідні близькі даному контингенту та віку дітей відомості.

Останнім часом, використання терапевтичної ляльки поширюється в Україні, але у сучасному та актуальному ракурсі, як методика соціального та психологічного розвитку дитини – «Лялька-персона». Ця методика використана як психолого-педагогічний підхід до психологічного і соціального розвитку дитини в рамках НДР «Розробка системи медико-психологічної допомоги дітям і підліткам, які перебувають в зоні проведення антитерористичної операції» (номер держреєстрації 0116U004162), що виконується на базі державного закладу «Науково-практичний медичний реабілітаційно-діагностичний центр МОЗ України», виконання проекту «Створення інклюзивного безпечного середовища в навчальних закладах і громадах», що впроваджується Всеукраїнським фондом «Крок за кроком»; в рамках проекту «Садочок – простір дружній до дитини».

Актуальність методики соціального та психологічного розвитку дитини «Лялька-персона» зберігається в сучасних умовах у ранзі ефективних і близьких дітям інструментів, який дозволяє досягати багато результатів. Користь методики в умовах соціальних конфліктів ми вбачаємо у декількох моментах. А саме: методика дозволяє формувати позитивне сприйняття світу дітей уразливих категорій; лялька-персона «надає» приклади вирішення питань адаптації до змінюваних умов життя, налагодження спілкування з однолітками та дорослими; зустрічі з лялькою сприяють невимушеному природному збагаченню словникового запасу та комунікативного досвіду дошкільників, розвивати емпатію, ресурс толерантності та одночасно адекватної соціальної реакції на несправедливе ставлення.

Вихователю або практичному психологу залишається лише влучно використовувати великі можливості методики у повсякденні дошкільного навчального закладу. Тому у своєму дослідженні ми обрали шлях оптимізації

впровадження «Ляльки-персони» в умовах дошкільного навчального закладу для подолання емоційної напруги у дітей дошкільного віку. Нашим завданням є аналіз переваг, особливостей методики та передбачення її негативних впливів на дітей.

Отже, впровадження методики соціального та психологічного розвитку дитини «Лялька-персона» у нашому дослідженні здійснюється в умовах комплексного підходу до медико-психолого-педагогічної допомоги дітям. Ця робота ґрунтується на рекомендаціях для роботи вихователів та практичних психологів дошкільних навчальних закладів, медичних установ з дітьми уразливих категорій, що потерпають від умов продиктованих соціально-психологічного напруження і складаються з трьох активностей: пошукової «Я розумію» (передбачає навчання дитини розуміти свій стан); прикладної «Я дію» (передбачає навчання дитини самостійно регулювати негативні імпульси, у тому числі арт-терапія); релаксаційної (відновлювальної) «Я перетворююся» (зняття емоційного напруження).

У межах кожної активності передбачена підтримка самооцінки дитини, сприяння розвитку позитивних почуттів у дітей. Особливо важливим це виявляється для дітей уразливих категорій. Для таких дітей притаманна низька самооцінка. Такі діти часто кажуть, що не можуть чогось зробити; не встановлюють і не підтримують контакт поглядом; часто просять оцінки чи схвалення; не приймають компліментів чи похвали; підозріло ставляться до інших; не мають друзів; легко відмовляються продовжувати дії, важко пристосовуються до змін; мають невідповідну емоційну реакцію на ситуацію; хочуть бути старшими, молодшими, вищими, меншими, кимось іншими; дуже залежні; легко лякаються, дратуються, імпульсивні. Всі активності передбачають дії дорослих до підтримки та розвитку позитивної самооцінки дітей з допомогою Ляльки-персони. Так, за допомогою методики соціального та психологічного розвитку дитини «Лялька-персона» ефективно заохочувати дітей звертатись за допомогою один до одного, а не залежати цілком від дорослих; інформувати дітей про їхні досягнення (вчити цінувати досягнення і

пишатися ними); вчити дітей сміливо здійснювати вибір (іграшку, матеріали, центри діяльності, партнерів, пісню, яка співатиметься наступною, історію для читання, віршик для розучування). Ефективною є допомога дітям назвати і зрозуміти почуття Ляльки-персони та провести паралель із своїми.

Є зрозумілим та корисним для малят формування та додержання разом з Лялькою-персоною декількох простих, позитивних правил поведінки в групі, щоб діти знали, чого від них чекають. Лялька-персона здатна допомагати дітям вивчити правила, застосовуючи їх на практиці.

Лялька-персона дає природну можливість протягом дня розмовляти ігровою мовою персонажа з кожною дитиною, обговорювати проблеми обох як дитини, так і Ляльки-персони (які фахівець заздалегідь продумує та робить тотожними). Лялька-персона може допомогти сформуванню відношення про якісь зміни, які незабаром чекають дітей (наприклад переїзд, перехід до іншого садочка, поява нової дитини в групі та ін.). При цьому важливо використовувати перевагу методики – діти сприймають ляльку-дитину-однолітка (Ляльку-персону) без застережень, такою, яка вона є, уважно слухають що вона скаже, набувають свій досвід невимушено.

Особливістю методики соціального та психологічного розвитку дитини «Лялька-персона» є можливість навчити дітей розуміти свої проблеми на прикладі інших людей (персон, які виступають у вигляді ляльок – емоційно-близьких дітям дошкільного віку іграшок). Методика дає можливість усвідомлювати дитині власне ставлення до тієї або іншої ситуації, проблеми, утруднення. У повній мірі методика є перспективною у навчанні дітей бачити наслідки проблем та подоланні емоційного напруження, які вони викликають. Для з'ясування саме такого впливу варто розглянути докладніше інструментарій методики соціального та психологічного розвитку дитини «Лялька-персона».

Методика передбачає проведення систематичних занять із дітьми з використанням «ростових» ляльок з індивідуальними особливостями: стать, колір шкіри, розмір, колір волосся, фізичні обмеження та ін. Методикою

передбачається, що лялька – це особлива лялька, яку не можна придбати в магазині, діти її раніше ніколи не бачили. Розмір ляльки (як правило, 70 см заввишки) теж продиктовано методикою. Наближеність пропорцій та вигляду справжньої дитини неабияким чином впливає на сприйняття дітьми ляльки. Для сприйняття ляльки важливо, що кожна з них має свою життєву історію, сім'ю, смаки, уподобання, страхи тощо. Така історія прописується у «паспорті» ляльки і не має змінюватися, а лише розширюватися та дописуватися.

Серія занять спілкування з Лялькою-персоною розпочинається із заняття-знайомства. При цьому педагог виступає у ролі «ретранслятора» думок ляльки дітям. Для відображення такої дії вихователь тримає ляльку у руках та нахиляється до неї «прислуховуючись» до того, що вона скаже. Наступні заняття педагог знайомить дітей із лялькою, описує ситуацію, яка «сталась» з нею, а частіше з її друзями, розповідає їм про щасливі й не дуже радісні історії, свідком яких вона була. Завдання педагога полягає у допомозі дітям актуалізувати власний досвід, висловити його, а також сформулювати свої запитання до ляльки-персони. Важливо у дитячих запитаннях розпізнати емоції, які діти відчувають у зв'язку з тою або іншою ситуацією.

Обговорення ситуацій, які пропонувані педагогом, для дітей відбувається в умовах спілкування з лялькою. При цьому має особливе значення розташування дітей у колі для сприйняття дітьми не тільки ляльки, а і дітей-одноліток як учасників спілкування. Важливим моментом «спілкування» з Лялькою-персоною є наявність або відсутність фізичного контакту із лялькою на початку і наприкінці заняття. Лялька-персона не є іграшкою, а у спілкуванні це персона і особистість, тож для того щоб доторкнутися до неї варто запитати чи хоче вона щоб до неї доторкались. Як запитувати дозволу і будь якої справжньої людини.

Докладніше варто розглянути описані в літературі терапевтичні можливості методики Ляльки-персони в організації розмови серед дітей навколо складних питань життя дитини за такими ознаками, як: гендерні особливості людей; інвалідність / особливі потреби, незвична зовнішність

(фізичні особливості, характеристики); стан здоров'я; ВІЛ і СНІД, расова, національна, етнічна приналежність; культура і віросповідання.

Такий широкий спектр питань, що охоплює застосування методики є її безсумнівною перевагою. Разом з тим, цей перелік можна значно розширити, надихаючи на нові теми, які хвилюють дітей. Так, у нашому дослідженні діти піднімали тему переселення в інше місце проживання без батьків (бо «батьки залишилися там, де війна»), розлуки з улюбленою твариною (мені не дозволили взяти із собою папугу), розуміння батьківської любові (у мене народився молодший братик), соціального статусу у групі однолітків (зі мною ніхто не хоче гратися), усвідомлення проблем страхів, втрати близьких, тривоги за близьких та інші проблеми, які призводять до виникнення соціально-психологічної напруги. Актуальною зарекомендувала себе тема економіки родини («Чому батьки не купують мені все, що я хочу? Мабуть вони мене не люблять!). Діти вразливих категорій розкривають інші теми: відсутність обох або одного з батьків, конфлікти та насильство в родині, зловживання батьками алкоголем, втрата друзів через зміну місця проживання, смерть близьких та інші. Теми, які підіймаються при впровадженні методики «Лялька як персона», дозволяють дорослому не тільки визначити дитячі проблеми, стан психічного здоров'я і благополуччя, а й надати допомогу у їх вирішенні, підказати дитині інший бік. Проте, деякі проблеми не по силах вирішити дітям, а тому, замість додати їм упевненості, обговорення лише призведе до зневіри в собі та виникнення фобій. Тож педагогам варто уникати надмірного зосередження уваги на негативних проблемах і моментах.

Для переконливого сприйняття дітьми допомоги Ляльки-персона, фахівці використовують не тільки вирішення негативних проблем ляльки або її друзів. Широко застосовуються розв'язання повсякденних завдань із акцентуванням на успішному їх завершенні. Таким є, наприклад, проведення найулюбленішого свята (Лялька Дарина чекає гостей); навчання робити щось самостійно (лялька Катруся навчилася сама готувати чай та пригощати друзів); чим зайнятися коли сумно (Лялька Тетяна навчилася малювати дерево) та ін.

Отже, основним принципом впливу Ляльки-персони на дитину є організація зустрічі з лялькою та ідентифікація дитини з нею «У нас багато спільного». Дитина порівнює, як вирішує проблему Лялька-персона, допомагає їй власними порадами і тим самим знаходить рішення для себе, набуваючи досвід долати труднощі. Враховуючи, що за методикою Ляльку-персону наділяють особистісними (персональними) рисами, родиною, культурним походженням, уподобаннями, страхами та здібностями, які близькі до дитини, то можна відтворити і певний характер схожий або не схожий з дитиною. Методика надає можливість провести паралелі або протиставлення у поведінці тієї чи іншої дитини; створити умови для розуміння дитиною проблем Ляльки-персони і тим самим допомогти зрозуміти власні рішення. Зрозуміло, що така методика дозволяє показати дитині її саму із боку оточуючих і налагодити її стосунки з ними. Можна стверджувати, що можливості Ляльки-персони нескінченні.

Переваги методики можна окреслити таким чином. По-перше, терапевтичний вплив методики може використовуватися як у діагностиці актуального психоемоційного стану дітей, так і у складі комплексної роботи з проблемними дітьми. По друге, ігрову спрямованість Ляльки-персони можна враховувати у складних умовах, в яких опинилася саме ця дитина і потерпає від негативного впливу саме цих умов. По третє, Лялька-персона повторює певну історію життя, тому може стати близькою будь якій дитині, незважаючи на її емоційний стан. Поява емоційно близької істоти (яка не є дорослим), але має опосередковано вплив дорослого, надає багато можливостей для корекційної роботи. Особливо, в умовах коли пряме спілкування є незручним. Це можуть бути емоційна напруга, підвищена тривожність, зниження бажання спілкуватися, агресивність, демонстративна неслухняність, вербальна агресія, фізична агресія, відсутність емпатії, неготовність та небажання долати труднощі, низька мотивація до успіху, недовіра до оточуючих, уникання контактів з оточуючими.

Таким чином, методика соціального та психологічного розвитку дитини «Лялька-персона» має вплив на формування соціального та особистісного розвитку дітей (у тому числі дітей уразливих категорій), подолання соціально-психологічної напруги та запобіганні (подоланні) її руйнівного впливу.

Висновки та перспективи подальших досліджень:

1. Використання методики соціального та психологічного розвитку дитини «Лялька-персона» в умовах комплексної медико-психолого-педагогічної роботи з дітьми дошкільного віку уразливих категорій дозволяє використовувати її широкому колу фахівців: психологам ДНЗ, медичним психологам, вихователям та іншим педагогам.

2. Ігрове спілкування з Лялькою-персоною дозволяє запобігати критичним оцінкам, демонструє доброзичливе відношення, зберігає почуття спокою дитини, навчає щиро цікавитися почуттями та співчувати. Від правильного розуміння переваг та особливостей методики «Лялька-персона» у повній мірі залежить якість її використання для запобігання або подолання наслідків соціально-психологічного напруження у дітей уразливих категорій.

3. Необхідність використання інноваційної для України методики впливає із самої її суті – показати дітям природність існування різних проблем у житті людей та успішний здоров'язберігаючий вихід з проблемного поля. Актуальність методики продиктована сучасними подіями в Україні та освітніми завданнями з формування життєвих навичок підростаючого покоління. Зокрема, це стосується дітей уразливих категорій, які потребують особливої уваги дорослих, але яких не можна виводити з основного освітнього загального простору та ізолювати від інших.

4. Спираючись на вивчення досвіду використання методики соціального та психологічного розвитку дитини «Лялька-персона» у роботі з дітьми стверджуємо наступне: зміцнення і розвиток психічного здоров'я дітей дошкільного віку у межах комплексної медико-психолого-педагогічної роботи може відбуватися за допомогою впровадження методик включення ляльок-персон з особистими історіями, психологічною та педагогічною складовою цієї

роботи мають бути багатоваріативні техніки впливу на дітей, у тому числі технології «Лялька-персона».

5. Разом з тим, питання впровадження технології потребують подальшого дослідження для адаптації та вдосконалення щодо інклюзивного освітнього середовища України, розширення її можливостей для зміцнення та розвитку психічного здоров'я дітей дошкільного віку.

Література

1. Кризова психологія : навч. посіб. / за заг. ред. проф. О.В. Тімченка. Харків: НУЦЗУ, КП «Міська друкарня», 2010. 383 с.
2. Оніщенко Н.В. Екстрена психологічна допомога постраждалим в умовах надзвичайної ситуації: теоретичні та прикладні аспекти: монографія. Харків: Право, 2014. 584 с.
3. Ляльки з особистими історіями (ляльки-персона): методика соціального та психологічного розвитку дитини / Під заг. ред. Н. З. Софій, Ю.М. Найди. Київ: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2017. 52 с.

References

1. Timchenko, O.V. (Eds.) (2010). *Krizova psihologiya [Crisis psychology]*. Kharkiv: NUTsZU, KP «Miska drukarnya», 383 s. [in Ukrainian]
2. Onischenko, N.V. (2014). *Ekstrena psihologichna dopomoga postrazhdalim v umovah nadzvichaynoyi situatsiyi: teoretichni ta prikladni aspekti [Emergency psychological assistance to victims in emergency situations: theoretical and applied aspects]*. Kharkiv: Pravo. 584 s. [in Ukrainian]
3. Sofiy, N. Z. & Nayda, Yu.M. (Eds.) (2017). *Lyalki z osobistimi Istoriyami (lyalki – personi): metodika sotsialnogo ta psihologichnogo rozvitku ditini [Dolls with personal stories (dolls-persons): method of social and psychological development of a child]*. Kyiv: TOV «Vidavnichiy dim «Pleyadi». 52 s. [in Ukrainian].